

О ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ КРОЗ ЗБИРКЕ МУЗЕЈА НАУКЕ И ТЕХНИКЕ – ОДЕЉЕЊА МУЗЕЈ СРПСКОГ ЛЕКАРСКОГ ДРУШТВА

Јелена Јовановић Симић
Музеј науке и технике

*Запрежну санитарску двоколицу смо спалили 1915. године код Пећи.
За успомену сам сачувао овај чавао од каната.*

(болничар Милоје Катић из Жаркова)

Увод

Дефинисање појма музејског предмета делује као једноставан задатак. Ту је, на првом месту, присвојни придев – музејски, па би, стога, најједноставнија дефиниција гласила: то је предмет који се налази у музеју, односно који се у њему чува и/или излаже. Али већ ту се отвара низ питања: зашто је тај предмет у музеју – која својства су му „одредила“ тај пут, ко је донео одлуку о његовом смештању у музеј, о чему он, издвојен из стварности у којој се налазио, „говори“ у свом новом окружењу? Сагледавајући комплексност ових питања, теоретичари музеологије су и даље у трагању за целовитом дефиницијом.

Према Закону о културним добрима, покретно културно добро је „уметничко дело и историјски предмет, односно група предмета, који самостално или заједнички имају посебан значај за упознавање историјског, културног, научног и техничког развоја, као и природе и њеног развоја...“¹. Предмет који је на основу једног или више наведених својстава селектован, по доласку у музеј пролази кроз низ поступака који подразумевају формирање документације, инвентарисање, фотографисање, стручно-научну обраду, чишћење/конзервацију/рестаурацију, смештај у депо/излагање. Овај след поступака чини процес музеализације, а сам предмет је сада *музејски предмет – музеалија*, који има *музеална својства*, па је *носилац музеалности*.

¹ Закон о културним добрима; Глава II, члан 23. Службени гласник Републике Србије; Година L – Број 71, 22.12.1994:2426.

Према Мароевићу, „музеалност је особина предмета да у једној реалности буде документом неке друге реалности, да у садашњости буде документом прошлости, да у музеју буде документом реалног света, да у простору буде документом неког другог просторног односа“². Музејски предмет је, према истом аутору, извор, носилац и преносилац информација и знања, документ простора, времена или друштва. Из позиције документа, музејски предмет, захваљујући музеалности као сведочанственој вредности, може да емитује неограничену количину информација³. Према Јовановићу, због својих оригиналних вредности, он се, мада ограничено, може сагледавати и као „субјекат“, али чешће као „објекат сазнања“, јер у себи садржи различите поруке⁴.

У новије време, музејски предмет се дефинише као „предмет баштине - реални предмет који својим материјалом и обликом документује реалност у којој је настао, у којој је живео и с којом је ушао у садашњост. Предмети баштине имају богате слојеве значења којима комуницирају поруке прошлости у садашњост и чувају их за будућност“⁵. Музејски предмет јесте „део баштине, али и баштина сама“⁶, што је у складу са схватањем *нове музеологије*, која и сам музеј не сагледава на традиционална начин – кроз зграду, збирке, стручњаке и публику, већ као „непрофитну, сталну установу у служби друштва и његовог развоја, која је отворена за јавност, која набавља, конзервира, истражује, саопштава и излаже материјалне и нематеријалне доказе о људима и њиховом окружењу, у сврхе проучавања, образовања и уживања“⁷. „Баштинска сврховитост“, према Булатовићу, „подразумева целовито очување сазнања путем: препознавања, чувања и употребе бића сведочанства, тј. сведочанственог ентитета: предмета и система односа забележених у њему“⁸.

У години јубилеја – стогодишњице од почетка Првог светског рата, у свету су, као и у Србији, интензивирани истраживања овог историјског периода, са разноликим циљевима као што су: проналажење до сада непознатих чињеница, расветљавање догађаја кроз утврђивање њихових узрочно-последичних односа, откривање и јасније сагледавање улога, деловања и заслуга појединих личности, али и утврђивање и очување индивидуалне и колективне меморије. Иако чување памћења није ексклузивно „право“ установа заштите културе, оно јесте њихово

2 Мароевић I. Uvod u muzeologiju. Zagreb: Zavod za informacijske studije, 1993: 96.

3 Булатовић Д. Баштинство или о незаборављању. Крушевачки зборник 11 (2005), 7-20.

4 Јовановић М. Музеологија и заштита споменика културе. Београд: Филозофски факултет/Плато, 1992:11.

5 Мароевић I, наведено дело, 120.

6 Martinović I, Miličić D. Muzejski predmet: jedan od ključnih koncepata muzeologije. Osijek: Knjižničarstvo (17), 2013: 147.

7 Исто, 138 и ICOM Етички кодекс за музеје (превод на српски језик). Удружење ICOM – Национални комитет БиХ, Сарајево и Национални комитет ICOM-а Србије, Београд, 2007, 19.

8 Булатовић Д. Баштинство или о незаборављању. Крушевачки зборник 11 (2005), 7-20.

послање. Темељна вредност је у том смислу документарност предмета у музејском фонду, међутим, процес контекстуализације предмета приликом његовог излагања или у току других облика музејске комуникације, врло често утиче на садржај његових порука⁹. Памћење, стога, често није предмет само очувања прошлости, већ може да буде производ њеног обликовања, а такође и тенденционалног рекреирања.

У истраживању сведочанствености предмета из времена Првог светског рата, који се чувају у Музеју науке и технике, у Збирци Музеја српске медицине Српског лекарског друштва, поћи ћемо, зато, од традиционалног гледишта према коме постоји само једна права интерпретација предмета¹⁰. То значи да ће се у првом реду утврдити и представити документоване чињенице, а тек потом ће се разматрати различите могућности „ишчитавања“ музејског предмета. Ова двојност се сагледава као „изазов, повод за ново гледање и другачије виђење и коначно, испитивање могућности тоталног тумачења и употребе предмета баштине“¹¹.

Предмети из времена Првог светског рата у Збирци Музеја српске медицине Српског лекарског друштва¹²

У Збирци Музеја српске медицине СЛД, чувају се дводимензионални и тродимензионални предмети из времена Првог светског рата. Од дводимензионалних предмета налазе се: фотографије, плакати, рукописи, преписка, службена и лична документа лекара који су учествовали у рату, док су у групи тродимензионалних предмета њихови лични предмети, хируршки инструменти, бележнице и друго. Два предмета, која су, у ствари, делови предмета, чувају се као сведочанства одређених догађаја.

Представљање и истраживање сведочанствености тродимензионалних музејских предмета из групе *Српски војни санитар* обухватиће

9 Исто.

10 Pavličić J. *Stvarnija prošlost (mesto sećanja – muzej)*. U: Bulatović D. (Ed). *Muzeologija, nova muzeologija, nauka o baštini – tematski zbornik*. Beograd: Centar za muzeologiju i heritologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, Narodni muzej iz Kruševca, 234.

11 Исто, 235.

12 Године 2010, Музеј науке и технике је ради музеолошке заштите преузео фонд Музеја српске медицине Српског лекарског друштва, на основу Одлуке Председништва СЛД о интергацији Музеја СЛД у виду организационе јединице Музеја науке и технике из 2007. године, Одлуке Управног одбора МНТ о интергацији (2007) и после потписивања Уговора (2010) којим су прецизиране обавезе обе институције у погледу његове заштите, руковођења и презентације. Године 2010, Музеј науке и технике је ради музеолошке заштите преузео фонд Музеја српске медицине Српског лекарског друштва, на основу Одлуке Председништва СЛД о интергацији Музеја СЛД у виду организационе јединице Музеја науке и технике из 2007. године, Одлуке Управног одбора МНТ о интергацији (2007) и после потписивања Уговора (2010) којим су прецизиране обавезе обе институције у погледу његове заштите, руковођења и презентације.

оне предмете из времена Првог светског рата за које постоје било какви писани трагови о пореклу. Наиме, приликом музеолошке обраде предмета ове групе установљено је да документи о поклону постоје само за мали број предмета. Ако њих сврстамо у једну групу, другу групу би чинили предмети без документа о поклону али са сачуваним кратким текстуалним легендама које су уз њих стајале на некадашњој сталној поставци Музеја српске медицине СЛД *Темељи српске медицине* (1990-2010)¹³.

Предмети са документом о поклону:

1. Лекарска торба санитарског официра
2. Кутија са хируршким инструментима *Fischer Péter és Társa*
3. Фотографски апарат
4. Војничка чутура са чашом
5. Уметнички израђена чашица од алуминијума

Предмети уз које су сачуване текстуалне легенде:

1. Протокол рањеника Превијалишта III Батаљона VI пешадијског пука Дринске дивизије
2. Цветић од свиле
3. Пехар израђен од чауре гранате
4. Униформа и капа добровољне болничарке
5. Опасач са униформе
6. Војничка чутура
7. Гвоздени клин
8. Део ђона од цокуле

Од богате музејске грађе из групе дводимензионалних предмета, разврстане углавном у целине које чине лични фондови лекара, овом приликом ће бити приказан један сасвим мали део. Жеља нам је да он буде подстрек за даља истраживања Збирке Музеја српске медицине Српског лекарског друштва.

Лекарска торба санитарског официра

„Торбу (ташну) старинску од зеленог грубог платна поклањам II-ој Хируршкој клиници. Власништво Др Војислава Суботића, хирурга и оснивача Медицинског факултета у Београду.“ – стоји у писму Јелене Пауновић-Суботић¹⁴ из 1980. године, које се чува у Музеју. Године 1991,

¹³ Аутори сталне поставке били су др Будимир Павловић, кустос Музеја српске медицине СЛД од 1987. до 2007, и Ранко Баришић, виши кустос Етнографског музеја у Београду.

¹⁴ Јелена Пауновић-Суботић је била супруга Озрена Суботића, најмлађег брата др Војислава Суботића.

торба је уступљена Музеју српске медицине СЛД љубазношћу проф. др Борислава Вујадиновића¹⁵.

У питању је, вероватно, типска торба из опреме војног санитета¹⁶. Израђена је, као што је наведено, од грубог платна маслинасто-зелене боје и има ручку од браон коже. Метални оквир браон боје, који носи ручку и затвараче, преломљен је на једној страни. Димензије торбе су 36,0x22,0x17,0 сантиметара.

Предмет је важан не само за историју војног санитета, већ и зато што је једини у Збирци сачувани предмет великана српске хирургије проф. др Војилава Субботића (1859-1923)¹⁷. Претпостављамо да је др Субботић ову торбу користио још током балканских ратова. Будући да је у Првом светком рату такође обављао дужност хирурга, могуће је да је она уз њега прешла пут од Београда до Ниша, потом преко Албаније до Крфа, и касније, 1918. године, од Солуна, преко Драгоманаца до Београда.

О одласку др Субботића из Београда након мобилизације 1914. године, налазимо запис у дневнику др Славке Михајловић Клисић: „16. јул 1914: Сви шефови одељења са управником болнице др. Миланом Радовановићем, као и остали лекари, војни обвезници и болничари првог и другог позива, позвани су да се хитно јаве командама. Са хируршког одељења опростили су се са нама др. Војислав Суботић, др. Леон Коен, др. Никола Крстић, др. Букић Пијаде, др. Александар Ђирић и др. Обрадовић. Сви они одлазе на нова опредељења – у рат, у неизвесност. Ја сам остала као једини лекар на свим одељењима Опште државне болнице на Врачару, јер по Женевској конвенцији, жене лекари не потпадају под војну обавезу“¹⁸. Три месеца касније, др Субботић је кратко боравио у Београду. О његовој посети Општој државној болници, др Михајловић пише: „2. октобар 1914: „Допутовао је шеф нашег хируршког одељења, сада санитетски пуковник др Војислав Суботић. Допутовао је из Ниша, где је на дужности управника Војне болнице. Чим се сазнало за његов долазак, особље се ужурбало. Метле, четке и крпе за чишћење брава учиниле су своје у рукама вредног особља. За тили час све је блистало од чистоће! Болесничке постеле пресвучене чистим рубљем, стоје изравнате у правој линији под конац, као војници на фронту. Болничарима хируршког одељења добро је позната строгост и педантност њиховог шефа. Много су пута они и лекари осетили како им срце затрепери и крв јаче проструји, кад Суботић упери на њих оштар поглед

15 Из документације Музеја српске медицине СЛД – Картица музејског фонда бр 65.

16 Ратна спрема официра, административних чиновника, лекара, ветеринара, свештеника и осталих војних чиновника. Београд: Штампарска радионица Министарства војног, 1909: 9-10. Аутор се захваљује проф. др Чедомиру Васићу за помоћ у истраживању и уступљене податке.

17 Интересантно је да је свој пут до музеја нашла и „цивилна“ лекарска торба др Субботића. Чува се у фонду Завичајног музеја Земуна, који је од 1968. године у саставу Музеја града Београда. Др Субботић је био градски физикус и управник земунске болнице од 1884. до 1889. године, када је на позив др Владана Ђорђевића дошао у Србију.

18 Михајловић С. Облаци над градом 1914-1918 . Београд: репринт издање Љиљане Клисић-Ђорђевић, 2008: 17.

плавозеленим очима. Његовом проницљивом оку никад ништа не може да измакне. Ништа не може да се сакрије... (...) 3. октобар 1914: Данас поподне др Суботић се појавио у првом хируршком павиљону. Његов долазак унео је радост у наш суморни живот. Пошто се са свима срдечно поздравио, обишао је сва четири хируршка павиљона. Шеф је, као и раније, завирио у сваки кутак, јер, по његовом речима, *кутићи су мерило чистоће*. Задржавао се код свих, а нарочито код тешких болесника. Распитивао се о начину лечења, о извршеним операцијама и давао нам је упутства за рад. Када је видео списак извршених операција и број обављених завоја за ова три месеца, честитао нам је и рекао да ће предложити болницу и персонал за одликовање...¹⁹. Приликом евакуације Ниша октобра 1915. године, првобитна одлука Врховне команде је била да резервни пуковник др Војислав Субботић, због озбиљно нарушеног здравља, остане у Нишу и да се преда непријатељу²⁰. Његово одбијање је очигледно уважила Врховна команда, јер у једном допису стоји: „др Воја Суботић, хирург, неће остати“²¹. После преласка Албаније и доласка на Крф, отишао је у Лондон и Париз као делегат Србије у Међусавезничкој санитетској комисији. По повратку у Солун 1918. године, одбио је место у позадинској болници и прикључио се свом некадашњем ученику др Михаилу Петровићу²² у Првој пољској хируршкој болници Друге армије која је била смештена у селу Драгоманци (данас Апсалос), на Солунском фронту. О раду два доајена српске хирургије у овој легендарној болници, њен командир др Ђорђе Нешић, записао је: „За време наше офанзиве, поред неуморног и одличног хирурга г. Д-р Мих. Петровића, био је у болници на раду и његов учитељ, хирург светског гласа, г. д-р В. Субботић. Они су на своја плећа примили сво тежиште посла, уз асистенцију осталих г. г. лекара и медицинара Д-р Милутина Ранковића, Д-р Хиршфелда; медицинара Р. Данића, Ђ. Жујовића, С. Барјактаревећа, Мих. Карпинског и др.“²³

Лекарска торба и стетоскоп од давнина представљају најпрепознатљивије симболе лекарске професије. Када је реч о лекарској војносанитетској торби др Субботића, слојевитост сећања везује се за његов целокупан рад у српском војном санитету, који је био започет у време Српско-турских ратова, када је као седамнаестоодишњи добровољац учествовао у борбама на Дрини, да би био настављен у Српско-бугарском рату 1885/86. године. Др Субботић је тада, као лекар-добровољац, из Земуна у којем је радио, прелазео у Београд да би лечио рањенике. Посебан допринос ратној хирургији дао је у Балканским ослободилачким ратови-

19 Исто, 57-8.

20 Чоловић Р. Хроника хирургије у Србији. Београд: Просвета, 2002: 558.

21 Недок А. С. Рад војно-санитетске службе 1915/1916. Београд: АМД систем, 2006: 23.

22 Проф. др Михаило Петровић (1863-1934), санитетски генерал и професор хируршке пропедетике на Медицинском факултету у Београду.

23 Нешић Ђ. Болница у Драгоманцима и њене импровизације. У: Станојевић В. Историја српског војног санитета: наше ратно санитетско искуство, Београд: Штампарија „Златибор“, 1925: 817.

ма, у првом реду у области хирургије крвних судова, о чему су остале забележене речи америчког хирурга Рудолфа Матаса (1860-1957), једног од пионира и доајена у области васкуларне хирургије, изговорене на Међународном конгресу хирурга у Лондону 1913/14. године: „Судећи и по статистици др Субботића, успех хирурга његове екипе у српској војној болници у Београду далеко премашује оне који су остварили војни хирурзи у претходним ратовима“²⁴. У балканским ратовима др Субботић је био заступник конзервативног принципа у лечењу повреда, што је била тада важећа доктрина. У Првом светском рату, радећи раме уз раме са др Михаилом Петровићем, који је на основу искустава са променом карактера ратне ране промовисао активан став у њеном збрињавању, др Субботић, је прихватио ставовесвог некадашњег ученика: „Конзервативна терапија показала се је као недовољна, све смо више били упућивани на активно хируршко лечење“²⁵.

После једног обиласка војника уз борбене линије Солунског фронта, на понављане предлоге др Михаила Петровића да се због нарушеног здравља повуче у позадину, др Субботић је рекао: „*Amice*, наши су војници дивови – мученици. Ја остајем овде да им се одужим колико могу“²⁶.

Кутија са хируршким инструментима Fischer Péter és Társa

У дрвеној кутији постављеној плишем љубичасте боје, произведеној у „Првој мађарској радионици хируршких инструмената“ *Fischer Péter és Társa* у Будимпешти, налази се 9 хируршких инструмената. На кутији је, са предње стране, налепница са натписом ћириличним словима „Ратни плен“. Предмет је био у власништу проф. др Александра Ђ. Костића (1893-1983), а Музеју српске медицине СЛД поклонио га је 1992. године његов син Војислав Костић, уз кратку забелешку: „*Ратни плен* (написао лично мој отац). Користио инструменте у хирургији.“²⁷ Будући да је после завршетка студија медицине 1921. године, Александар Ђ. Костић био професор хистологије на Медицинском факултету у Београду и да се није бавио хирургијом, забелешка се односи на период Првог светског рата. Хируршки рад Александра Ђ. Костића документован је и двема сачуваним фотографијама снимљеним 1914, односно 1915. године у Моравској сталној војној болници код Ђеле-куле у Нишу.

24 Игњатовић М. Историја војне хирургије у Србији (до Другог светског рата). У: Хроника хирургије у Србији. Уредник: Чоловић Р. Београд: Просвета, 2002: 174-5 и Rich. M. N, Clagett P, Salader M. J, Pišćević S. The Matas/Soubbotich connection. *Surgery*, Vol. 93; No 1; Part 1; January 1983: 17.

25 Субботић В. После рата: ретроспективни погледи. *Српски архив за целокупно лекарство*; Год. XXI, св. 2; 1919: 50.

26 Игњатовић М, наведени рад, 181.

27 Из документације Музеја српске медицине СЛД - Записник (реверс) о пријему музејске – архивске грађе, 25. 05. 1992. (незаведен документ).

Чим је букнуо рат, Александар Ђ. Костић се, после завршене друге године студија медицине у Нансију, у Француској, вратио у Србију. Као лекарски помоћник, радио је прво у Моравској сталној војној болници код Беле-куле у Нишу, затим се, после прележаног пегавца, у току свог опоравка у Зајечару, ангажовао на пословима вакцинације становништва при француској војној лекарској мисији која се тамо налазила. Пред почетак непријатељске офанзиве 1915. године, постављен за трупног лекара VII пука трећег позива Дунавске дивизије, прешао је Албанију, а затим је на Солунском фронту поред редовних дужности у збрињавању рањеника и болесника, дао свој допринос очувању здравља војника иновацијама у области санитарне хигијене. Претпостављамо да су инструменти о којима је реч коришћени током Битке на Кајмакчалану, септембра 1916. године, у којој је учествовао и III батаљон VI пешадијског пука Дринске дивизије, чији је лекар био Александар Ђ. Костић.

Кутија са хируршким инструментима, сагледана као целина, носиолац је сведочанствености која се огледа у читавом низу феномена: у двојностима као што су пораз и победа, а затим и рањавање и излечење/инвалидност/смрт; у хуманости и професионализму лекара који указује помоћ и лечи и непријатељског војника; у посебном емотивном односу који се често развија између пацијента и лекара, будући да медицински инструмент „крсталише тачку контакта између лекара и пацијента“²⁸; у усвајању нових знања и вештина хирурга кроз ратно искуство... Коначно, предмет је у великој мери носиолац сећања на личност којој је припадао. Кроз чињеницу да је др Александар Ђ. Костић чувао инструменте до краја свог живота и да се није одлучио да их поклони Музеју српске медицине СЛД, чији је иначе био дародавац²⁹, наслућује се важност који су они за њега лично имали.

Фотографски апарат

Из заоставштине др Александра Ђ. Костића, у Збирци Музеја српске медицине СЛД чува се и склопиви фотоапарат формата 6x9 сантиметара³⁰. Поклонио га је, такође, Војислав Костић, уз забелешку: „Фотографски апарат. Лично снимао (Александар Ђ. Костић) кроз цео рат на њему многе фотографије: положај, земунице, превијалишта“. Судећи, међу-

28 Arnold K. Museums and the making of medical history. In: Manifesting Medicine: Bodies and Machines. Bud R, Finn S. M, Trischler H. (Eds), London: NMSI Trading Ltd, Science Museum; 2004:164.

29 Писмо Александра Ђ. Костића др Владимиру Станојевићу, управнику Музеја српске медицине СЛД, са списком 25 књига поклоњених Музеју и Секцији за историју медицине; Београд, 14. 03. 1971. (документ није заведен).

30 Затварач објектива је произведен у радионици Алфреда Готјеа (Alfred Gauthier) из Калмбаха у Швајцарској и означен је логотипом AGC. Модел је Singlo.

тим, по натпису са плочице која је на апарату³¹, он је набављен у солунској радњи Франца А. Баубина³², крајем 1915. или почетком 1916. године. Будући да се од гимназијских дана пасионирано бавио фотографијом, не чуди жеља др Костића да у времену рата и на овај начин документује различите догађаје. Он је, наиме, све време рата водио белешке на основу којих је објавио две књиге приповодака: *Приче из страшне куће*³³ – сећања на епидемију пегавца у Болници код Беле-куле у Нишу и *Ведрине у олуји*³⁴ – приче из времена повлачења преко Албаније, боравка на Крфу и касније, на Солунском фронту. „Овој збирци прича“, записао је у предговору др Костић, „дао сам ведар карактер, желећи да истакнем величину нашег народа, који ни у најтежим тренуцима није губио ведрину духа“. У књизи је објављена и једна фотографија снимљена „нашим“ апаратом. На њој је Александар Ђ. Костић са особљем Превијалишта Трећег батаљона, а са њима је и маскота Батаљона, овековечена у истоименој причи „Наша коза Белка“.

Војничке чутуре

У Збирци се налазе две чутуре из периода Првог светског рата. Овални резервоари обложени су похабаном чојом маслинасте боје. Са задње стране, на кожном каишу налазе се металне алке за качење за појас, а сам каиш служи да учврсти алуминијумску чашу преко грлића и запушача.

У сачуваном записнику о поклону забележено је да је чутуру са чашом поклонио Музеју Ђорђе Ђорђевић 1989. године, и да је припадала „др Р. Јовановићу, који је радио у саставу Француског санитета 1918. године“³⁵. Прегледајући, у књизи др Александра С. Недока, спискове санитетског особља које је учествовало у рату, под презименом Јовановић, уз иницијал *P*, пронашли смо само име медицинара Радмила Јовановића³⁶.

31 Натпис гласи: *Furnitures Photographique F. A. Baubin / Salonique, Rue Sabri-pacha.*

32 Франц Баубин и његов син Алберт били су познати фотографи у јужној Србији у последњој четвртини 19. и почетком 20. века. Видети: Александрић М. *Фотографи и фотографски атељеи у Србији 1860-1918.* (период картонки). Београд: Фотомузеј, 2012: 46-48.

33 Рамски В. (Костић А.) *Приче из страшне куће.* Београд: Напредак, 1928.

34 Књигу је публиковала Партизанска књига 1984. године.

35 Из документације Музеја српске медицине СЛД – Записник (реверс) о пријему музејске – архивске грађе, бр 42, 28. 05. 1991. (незаведен документ).

36 Проф. др Радмилу Јовановић (1893-1961), санитетски генерал, специјалиста интерне медицине и шеф Заразног, а затим и II Унутрашњег одељења Главне војне болнице, редовни професор ВМА, главни терапеут ЈНА од 1944. до 1956; дописни члан САНУ. Извор: Стојиљковић МП, Зељковић Ј, Тадић В. Из историје Војномедицинске академије: IV – Интерно одељење. Војносанитет Прегл 2002; 59(6): 692. Аутор се захваљује др Зорану Ваџићу за иницијалне податке о проф. др Радмилу Јовановићу који су усмерили даље истраживање.

Из „Ратног дневника др Светислава Барјактаровића“ сазнајемо да су медицинари Светислав Барјактаровић³⁷ и Радмило Јовановић, августа 1914. године, актом министра војног упућени на службу у Моравску болничку чету I позива³⁸. Након реорганизације српске војске која је извршена 1916. године на Крфу, према новом распореду санитетског особља оперативне војске прописаног Наредбом начелника Штаба Врховне команде војводе Петра Бојовића, Радмило Јовановић је распоређен на место лекарског помоћника IV пољске болнице Вардарске дивизије³⁹.

На Солунском фронту, Радмило Јовановић је прво радио у Првој пољској хируршкој болници Друге српске армије у селу Василици код Солуна али после њеног пресељења у Драгоманце он више није био у саставу особља ове болнице⁴⁰. Вероватно је из ове болнице био упућен на курс из бактериологије који је завршио у Централној лабораторији српске војске, коју је установио и водио др Лудвик Хишфелд. Лабораторија се прво налазила у при заразној болници под француском управом у месту Седес, а затим је премештена у просторије Болнице Престононаследника Александра у Солуну.

Друга чутура, којој недостаје чаша, према кратком запису сачуваном на легенди, припадала је др Владимиру Станојевићу (1886-1978), у то време капетану I класе активне војске⁴¹. Изузетно способан организатор, др Станојевић се истакао 1915. године вршећи дужност управника Моравске сталне војне болнице код Ђеле-куле у Нишу, која је била централна болница за лечење оболелих од пегавца. После повлачења преко Албаније, уредио је и водио болницу на острву Видо, а 1916. године се прикључио новоформираној Добровољачкој дивизији која се борила у Добруци. На крају рата, др Станојевић је одређен за лекара Првог југословенског пука са којим је учествовао у пробоју Солунског фронта на Добром Пољу⁴².

Чутура, као саставни део војничке опреме, у првом реду буди асоцијације на војника, редова, пешадинца, а не на лекара. Али је она на фронту и њему подједнако неопходна, као драгоцен извор за очување

37 Проф. др Светислав Барјактаровић (1893-1971), по завршетку студија у Прагу 1923. године, био је професор Медицинског факултета у Београду и управник Клинике за гинекологију и акушерство.

38 Ратни дневник Др Светислава Барјактаровића, Николиш Г. (Уредник). Београд: САНУ – Посебна издања, Књ. DLXXIII; Одељење медицинских наука, књ. 35; 1987: 22-23.

39 Недок С. А. Повлачење српске војске ка албанском приморју и њена евакуација на Крф 1915/1916: Рад војносанитетске службе. Београд: АМД систем, 2006: 167.

40 МНТ – Одсек историје медицине-Одељење Музеј СЛД / Збирка Музеја српске медицине СЛД; Фонд др Светислава Сп. Барјактаровића: I светски рат 1914 -1918; текст куцан писаћом машином, 4 листа.

41 Проф. др Владимир Станојевић је пензионисан у чину санитетског генерала. Један је од наших најзначајнијих историчара медицине, оснивач и први председник Секције за историју медицине (1950) и оснивач Музеја српске медицине СЛД (1955).

42 Пејић С. Биографија професора дра Владимира Станојевића. У: Зборник радова саопштених у Секцији; књ. 3; Београд: Српско лекарско друштво, 1966: 38-41.

здравља и живота, како сопственог тако, често, и живота рањеника којем притиче у помоћ. Управо зато, овај предмет може да се ишчитава и кроз потсећања да су за живот, у основи, нужне једноставне ствари и да су пред божјим лицем сви људи једнаки.

Униформа и капа добровољне болничарке

Униформа је израђена од платна беле боје и састоји се од хаљине, каиша и капе на којој је извезен знак црвеног крста. О њеном пореклу, једина сачувана информација гласи: „Униформа добровољне болничарке из Првог светског рата“. И баш зато што не знамо коме је припадала, њоме се одева и у нашим мислима васкрсава универзални лик жене, Српкиње или странкиње, која је у ратном времену напустила свој дом и своју породицу да би се нашла уз постељу болујућег човека. У њој видимо Љубицу, Надежду, Касију, Наталију, Дарју, Јохану, Катарину и још многе девојке и жене, о чијој је храбрости и разноликим дужностима и улогама остало записано: „Фијук куршума, грмљавина топова, који су често и до њих допирали, нису сметали овим анђелима храниоцима и утешиоцима, да са осмехом на уснама теше и храбре рањенике и самртнике. Биле су оне још и веза између рањеника и његове породице. А кад је посао допустио седале су оне с књигом у руци поред постеље рањеника, да би читањем прекратиле време и одагнале суморне мисли са његовог чела, или би училе писмености своје лакше рањенике и реконвалесценте“⁴³.

Опасач за униформу

Уз једноставни опасач од црне коже са металном шналом, стајала је легенда: „Опасач са униформе чланице Болнице шкотских жена“.

Мушки опасач са женске униформе? Да, и то баш са униформе једне од оних жена које су умеле „мушки“ да се изборе за остварење циљева које су себи поставиле по избијању Првог светског рата: пружање помоћи онима којима је најпотребнија. Федерација жена Шкотске, која се у мирнодопском добу борила за права жена, само две недеље по избијању рата организовала је своје чланство, прикупила материјална средства и опрему за прву болницу и ставила се на расположење британској влади. Али у Министарству рата председници Федерације, др Елси Инглис (1892-1917) речено је: „Драга Леди, идите кући и седите с миром“⁴⁴. После тог одбијања, др Инглис је издејствовала да *Шкотске женске болнице за инострану службу* буду у саставу армија савезничких земаља.

⁴³ Павловић Ж. Т. Српкиње у служби отаџбини и народу за време Балканских ратова 1912. и 1913. г. као и за време Светског рата од 1914-1920. године. Београд: Југословенска женска секција фидака, 1933: 10.

⁴⁴ Вуковић Ж. Да не заборавимо: савезничке медицинске мисије у Србији 1915. Београд: Плато, 2004: 150.

До слома Србије 1915. године, и повлачења преко Албаније, на које су кренуле по сопственој одлуци, Шкотланђанке су организовале четири болнице: у Крагујевцу, Ваљево, Лазаревцу и Младеновцу. На Солунском фронту су формирале три болнице, а значајну помоћ су пружале и као возачи, транспортујући рањенике својим санитарским аутоколонима.

„У земљи најхрабријих људи у Европи“, како су доживљавале Србију, оставиле су своје животе др Елизабет Рос и медицинске сестре Лујза Џордан, Маргарет Фрејзер, Агнес Мајншел, Лорна Ферис и Мејбл Дирмер.

Гвоздени клин

На први поглед неугледан као музејски предмет, у Збирци се чува и један искривљен и зарђао гвоздени клин. Али запис на легенди уз њега открива његову сведочанственост: „Запрежну санитарску двоколицу смо спалили 1915. године код Пећи. За успомену сам сачувао овај чавао од каната⁴⁵. (болничар Милоје Катић из Жаркова)“.

Осећања каквим је болничар Милоје био вођен када је клин узео, а затим га носио путем српске Голготе да би га сачувао за будућност, налазимо и у речима које је о повлачењу преко Албаније записао др Светислав Стефановић: „Главна маса војске повлачила се са Косова ка Пећи правцем за Црну Гору. Мањи део и сви мањи неармијски делови и команде кретали су се ка Призрену, односно преко Ђаковице ка Љум-Кули, правцем за Албанију. Најзад, знатан део трупа повлачио се од Битоља на Елбасан, где се састајао са једним делом трупа, које су са севера долазиле од Љум-Куле. Пре него што се ступило на безпутице Албаније и Црне Горе, морала се уништити тешка коњска и воловска комора, тренови и артиљерија. (...) ...без мало све, уништено је по једној општој наредби. Нешто у Ђаковици и Призрену, маса код Пећи и Љум-Куле. Кажемо: без мало све, јер су без мало све пољске болнице и болничарске чете, све санитарске јединице оперативне војске скоро комлетне дошле до тих места. Преформирање колске у коњску комору могло се само малим делом извршити, јер је само врло мали број коња био опремљен за коњску комору, односно снабдевен самарима. (...) Преформирање коморе, један је од најтужнијих момената наше трагедије. Та комора, ти тренови, та артиљерија, била је један део наше славе; знатни део велике историје наших првих победничких ратова спојен је с њом. Она је била не само једна знатна материјална страна наше војске; она је била постала један део психе, душе нашег војника, један елемент нашег војничког морала“⁴⁶.

45 Канат (тур. kanad) је: 1. Крило прозора или врата; 2. Преграда; 3. Дрвена ограда на којима са све четири стране. Извор: Вујаклија М. Лексикон страних речи и израза. Београд: Просвета, 1980: 939.

46 Стефановић С. Фрагменти грађе за историју нашег повлачења и изгнанства. У: Станојевић В. Историја српског војног санитета: наше ратно санитарско искуство, Београд: Штампарииа „Златибор“, 1925: 373-4.

Део ђона од цокуле

Предмет је трошно парче коже тамно-браон боје, неправилног облика, величине око 7,0х4,0 сантиметра. На више места материјал недостаје. Уз њега је стајала легенда са текстом: „Парче ђона од цокула бачених на путу Пећ – Чакор при повлачењу 1915. Године. Успомену сачувао болничар Милоје Кисић из чачанске болнице“.

У повлачењу српске војске и избеглица које су је пратиле преко Албаније, према званичним државним подацима које је Делегација Краљевине СХС изнела на Мировној конференцији у Паризу 1919. године, живот је изгубило 77.475 људи. Још 77.278 особа водило се као нестало, али се, према мишљењу др Александра Недока, и оне могу убројати у умрле⁴⁷.

Они који су преживели српску Голготу оставили су потресна сведочанства, из којих овом приликом издвајамо следеће: „Брдо је стрмо, снег растресит али свакако пола метра дубок, тле глатко. Три корака се успентрамо, а два оклизнемо натраг. Рекли су нам да морамо ићи све право напред на врх брда, које се зове Чакор... и од тог места где стоји камење морамо поћи низбрдо... падина је тако стрма да се стално клизамо наниже великом брзином, чак и кад до грла улазимо у снег... Кад се ногама, голеницама, коленима удара о камење или коље, или заглави иза чудно ниских плотова и малог жбуња, то је још утеха: човек бар зна да иде преко сигурног терена... Покушавам да се искобељам али се опет оклизнем натраг; умор ме савлада; тако је необично слатко лежати уморан у снегу, кад свест почиње да се губи као каква далека музика“⁴⁸.

Цветић од свиле

Цветић булке, израђен од свиле црвене и зелене боје, деловао је загонетно и поред текста који је уз њега стајао: „Цветић Одбора париских девојака којим су били окићени српски официри 1916. године на путу са Крфа за Одесу (за ратиште у Добруци)“. Поред њега је било и једно сасвим мало парче хартије, са текстом исписаним црним мастилом. На једној страни пише: „Paris 1916 / Tout les coeurs des Françaises dans ces fleurs. Madelene“, а на другој: „M-elle Lardin, 10 Rue de Caire Paris“. Одговор на питање зашто је, којом приликом и коме поклоњен, пронашли смо у књизи др Владимира Станојевића *Моје ратне белешке и слике*.

Када је фебруара 1916. године у Одеси формирана Добровољачка дивизија⁴⁹, др Станојевић се, као руски ђак, пријавио да ступи у њу. Већ

⁴⁷ Недок А. С, наведено дело, 81.

⁴⁸ Геземан Г. Кроз Албанију. У: Голгота и васкрс Србије 1915-1918 (уредници Ђурић С, Стевановић В). Београд: БИГЗ и Партизанска књига, 1986:43-4.

⁴⁹ Добровољачка дивизија формирана је од аустроугарских војника који су допали руског заробљеништва, а по националности су били Срби, Хрвати и Словенци. Покрет који су образовали у жељи да ступе у редове српске војске с пролећа 1915, резултирао је формирањем ове дивизије, за чијег је команданта 11. фебруара 1916. постављен генералштабни пуковник Стеван Хаџић.

идућег месеца, са групом официра је кренуо на пут ка Русији, који је водио преко италијанских, француских, енглеских, скандинавских и руских градова. Др Станојевић описује тај пут у поглављу *Са Крфа око Европе у Одесу*, а ми, на срећу, у следећем пасусу проналазимо решење загонетке свиленог цветића: „Појава нас, веће групе српских официра у француској престоници учинила је читаву сензацију и изазвала одушевљење код публике свуда, где год бисмо се појавили. Ово најбоље сведоче две епизоде. Сутрадан по нашем доласку, на адресу Штаба Дивизије била је упућена од стране једног одбора девојака једна хрпа лепих вештачких цветића од свиле. За сваки цветић била је привезана свиленим концем сасвим мала визитна картица, на којој је поред адресе пошиљаоца био исписан још и по један ред лепих општих поздравних речи. Мени је био дат цветић, на коме је било исписано: *À Vous coeurs des Françaises*.“⁵⁰

Овај цветић, поклоњен у знак дивљења, пријатељства и саосећања, има, у ствари, још шире значење. Булка је била једина биљка која је изникла на пољима опустелим после тешких борби између савезничких и непријатељских трупа вођених крајем 1914. године у северној Француској и Фландрији. С пролећа 1915. године, ова су поља била прекривена цветовима црвеним као проливена крв хиљада страдалих војника, што је инспирисало др Џона Мек Креа⁵¹ да у част својих ратних другова напише данас већ чувену песму *На пољима Фландрије (In Flanders Fields)*. Булка је, потом, већ крајем рата постала универзални симбол страдања у Првом светском рату, али и симбол опоравка, наде и поновног рађања. Цвет булке (енг: *poppy*) традиционално се носи у реверу на *Дан сећања (Remembrance Day)*, који се сваке године, 11. новембра, обележава у земљама-савезницама у Првом светском рату.

Протокол рањеника Превијалишта III Батаљона VI Пука Дринске дивизије

Протокол је књига формата 20,3x15,5 сантиметара, меких корица, штампана на француском језику. На корицама су натписи: *Service de santé en campagne* и *Journal des marches et opérations (du_ au)*, а руком је, ћириличним, писаним словима, записано: *Превијалиште III бат. VI п. пука; Костић Александар, лекар*. Испод тога је запис: *од 3. IX 1916. до 4. XII 1916 – Друга књига, од бр. 201–343*⁵². У питању је, дакле, друга књига

⁵⁰ Станојевић В. Моје ратне белешке и слике. Љубљана: Југословенска тискарна, 1934: 86. С обзиром да у цитату текста постоји мала разлика, претпостављамо да га је др Станојевић навео по сећању.

⁵¹ John McCrae (1872-1918), канадски лекар и писац.

⁵² Запис „Друга књига итд...“ др Костић је начинио касније, што се види из забелешке испод: „30. VIII 1935. Гроцка, др Костић“. Ова књига Протокола вођена је од 15. 11. до 4. 12. 1916.

Протокола у којем су бележени подаци о рањавању и збрињавању бораца који су извојевали легендарну победу на Кајмакчалану. У горњем левом углу Протокола, код речи *Armée*, записано је: III⁵³. Имајући у виду да је 1916. године српски војни санитет организован према француском моделу, односно да је „у потпуности прилагођен француској војној доктрини и да је по њој функционисао до краја рата уз појединичне персоналне измене и мање допуне“⁵⁴, претпостављамо да је ово био типски протокол за превијалишта на Солунском фронту. На листовима протокола, одштамапе су истоветне табеле са насловима *Dates* (датуми) и *Historique des faits* (историјске чињенице). Унутар табеле за упис датума, рукописом др Костића начињене су нове рубрике за попуњавање података о имену и презимену рањеника, затим о чину, пуку, батаљону и чети, о месту становања (село, срез, округ), о дијагнози, о операцијама (учињеним или потребним да се учине), о врсти завоја, о месту, дану, часу и минути повреде и о дану, часу и минути евакуације.

У књизи се налазила мала текстуална легенда на танком картону, на којој је, поред печата Музеја српске медицине СЛД, рукописна белешка др Владимира Станојевића. „Поклон Проф. др Александра Костића“. Педантно вођен, Протокол је у музеолошком смислу вредан предмет који својом аутентичношћу сведочи о једном времену, људима и догађајима. Подједнако је, међутим, вредан и као извор за историју медицине јер открива једну страну која се у истраживањима ове области ређе сагледава од лекарске и стручне, а то је личност самог пацијента. За овакав, свеобухватнији приступ истраживању медицинске прошлости посебно се залагао чувени историчар медицине Рој Портер истичући да обраћање пажње и на болујућег човека, а не само на *велике људе и велике идеје*, „може да врати хумано лице историји медицине“⁵⁵.

На страницама Протокола забележене су кратке историје повређивања и збрињавања 142 српска борца. Марко, Ђура, Александар, Тодор, Станоје, Илија, Вучић, Борислав, Лазар, Бранко, Павле... њихова су имена. Већина су редови. Завичај им је сеоски, најчешће, наравно, у Србији, али и у Босни и Херцеговини, и у Хрватској. Место повреде: код већине „Грун(ишки) вис“, а ређе „Бело брдо“ и „Браз. коса“. Црвеним масилом записана дијагноза понавља се на страницама: *Vulnus sclopetarium...* устрелне и прострелне ране, најчешће у пределу екстремитета, али такође и у пределу главе, врата, грудног коша и карлице. Поред њих, наводе се и контузије и ране нанете гранатом и бомбом. Рубрика за операције углавном је прецртавана косом линијом али се у њој налазе и крупне словне ознаке које нисмо успели да одгонетнемо. Ипак, на неко-

53 Директивом и наредбом Врховне команде фебруара 1916. године образоване су три армије српске војске. Трећу армију чиниле су Дринска и Дунавска дивизија. Видети: Недок А. С, наведено дело, 73.

54 Недок А. С, наведено дело, 74.

55 Porter R. The patient's view. Doing medical history from below. *Theory and Society*, Vol. 14, No. 2, Mar., 1985: 194.

лико места помињу се интервенције, као што су: *Sectio musculi deltoidei; Ablatio unguis, Catheterisatio v. urinariae...* Готово свим рањеницима је стављан први завој, сиргурно Есмархов, који је у овом рату заменио Утермеленов. Време између повређивања и збрињавања углавном је било два до три сата, док је нешто краће било између превијања и евакуације. Начини евакуације, често у Команду пука али и у Пуковско превијалиште, били су пешке, мазгом и носилима. Поред рањених у пределу горњих екстремитета, пешке су евакуисани чак и рањеници са прострелним ранама трбуха, пенетрантним ранама бута и лакшим ранама главе. Збрињавање у Превијалишту значило је спас, наду у оздрављење и могућност да се сачува живот, мада су на страницама Протокола забележени и смртни исходи. Повређени истог дана, каплар Јаков С. и редов Станимир М, преминули су новембра 1916. године у Батаљонском превијалишту.

Уметнички израђена чашица од алуминијума

Чашица је израђена од алуминијума, у облику малог пехара (висина: 7,3; пречник дна: 4,7 и пречних отвора: 6,2 сантиметра). Спољашња површина је ручно изрезбарена. Дуж обода, поред грба Краљевине Србије и флоралних мотива, исписан је и текст ћириличним писмом, који се такође налази и на спољашњој површини дна. Текст на ободу гласи: „Др Мих. Н. Петровић / Сећање ван отаџбине / Воден 9. II 1918“. На спољашњој површини дна записано је: Радио Радомир Стојановић Драгојевац / Драгачево Чачак / За успомену своме лекару“. Чашицу је Музеју српске медицине СЛД поконио син др Михаила Н. Петровића, Слободан Петровић.

Др Михаило Н. Петровић (1879-1928), учесник Балканских ратова, у Првом светском рату био је резервни капетан I класе. На Солунском фронту је до априла 1917. године био лекар у I Завојшту Моравске дивизије, а затим је премештен у Реконвалесцентно одељење у Водени, где је остао до краја рата⁵⁶.

У мирнодопском времену др Михаило Н. Петровић је био прво општински, а затим и болнички лекар у родном Шапцу. Након Првог светског рата био је шеф Венеролошког одељења шабачке Окружне болнице. У својој средини је био веома омиљен како због савесности у раду, тако и због особина које су га красиле – доброг срца, благог темперамента и хуманости. За помоћ сирочади основао је неколико фондова, а својим тестаментом је велики део имовине завештао за хумане циљеве. Српском лекарском друштву оставио је прилог од 10.000 динара за изградњу Лекарског дома⁵⁷.

⁵⁶ Податке о др Михаилу Н. Петровићу, који су нам указали пут у даљем истраживању његовог живота и рада, љубазно нам је уступио др Александар С. Недок, на чему смо веома захвални.

⁵⁷ М. П. Др Михаило Н. Петровић (некролог). У: Српски архив за целокупно лекарство; Год. XXX, св. 12, 1928: 1086.

**Заповест управника Реконвалесцентног одељења у Водени
за 17. децембар 1917. године⁵⁸**

„Шеф одељења за реконвалесцентне официре, резервни санитарски капетан I кл. Др Михаило Н. Петровић, располажући великим искуством, стеченим непрекидном службом на фронту, од доласка на службу у ово одељење – од априла ове године – неуморним трудом и преданим радом показао је највећу делатност на директном опорављању свих реконвалесцентних официра – дневно просечно 150 – и војника – просечно дневно 250-300 лечећи их савременим и индицираним инјекцијама противу маларије и скорбута; његова приступачност и хуманост на спрам свакога а нарочито болесника, отворила је могућност, да се у његовим одељењима одмах запази рад неопходно нужне и ретке лекарске озбиљности, која је Др Петровићу својствена.

У сваком раду до самопрегорована савестан, сваки тренутак свог слободног времена поклања ако не реконвалесцентима директно, посредно га посвети опет њима. И само његовој дурашној енергији, његовом ванредном умалаштву, мора се приписати, да су разне нужне и практичне хигијенске инсталације за најкраће време створене а са материјалом којим де у овим временима располаже.

Умиваонице, нужне преправке у перионици веша, у дезинфекционом одељењу, летња купатила, где је стотинама официра и хиљадама војника освежавало свој изнурени организам, затим пешчано купатило, где је много оболелих официра и војника лечило утицајем сунчаних зракова своју реуму, живчане и грудне болести, све су те установе продукт Др Петровића, које су скренуле пажњу не само нашим меродавним факторима, већ су привукле пажњу и санитарских преставника свих наших савезника а нарочито Енглеског Црвеног Крста, пуковника Томсона, који се о овоме похвално изразио, што је побудило и Начелника Штаба Врховне Команде, да својом наредбом Лбр. 20 за 17. јуни т.г. ода са своје стране признање и благодарност.

Заслуга је Др Петровића и за стварање при овом одељењу официрске и војничке читаонице, Српско-Енглеског и Српско-Француског клуба, чајданице за официре, поставивши постамент и за установу „Малих четника“ из избегличких српских фамилија.

Не штедећи ни мало своје нарушено здравље, уложио је свој труд и на поправку хигијенских прилика по склоништима 3000 српских избеглица.

Др Михаила Н. Петровића, као човека веома скромног, хуманог и доброг срца – основних врлина – одличног, примерног лекара, хигијеничара и организатора, а за горе означене заслуге, јавно похваљујем и предлажем га претпостављеним ми старешинама за Армиску похвалу.

Управник, Санитет. мајор,
Др С. Н. Димитријевић“

58 МНТ – Одсек историје медицине – Одељење Музеј СЛД / Збирка Музеја српске медицине СЛД; Фонд др Михаила Н. Петровића - Заповест управника Реконвалесцентног одељења у Водени за 17. децембар 1917. године мајора др Спире Н. Димитријевића; Бр 12788 од 17-XII-1917; свеза 6385 од 13/VIII 1917.

Др Михаило Н. Петровић одликован је Сребрном медаљом за храброст, Златном медаљом за ревносну службу (два пута), Орденом „Светог Саве“ 5. и 4. реда, Крстом милосрђа, Албанском споменицом, и Споменицама ратова 1912, 1913, 1914-1918.⁵⁹

Пехар од чауре гранате

Израђен од месинга, пехар је висок 28,3 сантиметра, са пречником дна 9,0 сантиметара. Врх чауре је отворен, кружно исечен, са таласасто набраним рубовима савијеним према телу чауре. На телу се, унутар изгравираног венца, налази монограм израђен ћириличним словима црне боје: *М. Ђ. П.* Испод њега је запис: „Водена – Седес 1918“. Са друге стране пехара, насупрот монограму, изгравиран је текст: „Председнику Друштва за заштиту деце Г-дину Др М. Ђ. Поповићу“. На спољашњој површини дна, поред имена и ознака произвођача муниције (*Patronenfabrik Karlsruhe T 1913 858 8*), стоји исписано и: „Успомена од малих четника питомаца Занат. Школе Арт. Радионице“.

Др Милош Ђ. Поповић (1876-1954) је био први доктор медицине – специјалиста зубног лекарства у Србији и оснивач првих зубних станица при војним болницама у Београду (1904) и Нишу (1909). Основао је и зубну станицу у Водени, на Солунском фронту, 1917. године, у којој је лечено 18.000 бораца⁶⁰. У току рата, поред свог стручног рада, ангажовао се у збрињавању избегле српске деце. Његовом иницијативом, у Водени је 30. новембра 1917. године основано Друштво за заштиту деце. Друштво је организовало Логор Малих четника, у којем су деца васпитавана на традицијама скаутског покрета⁶¹. Кроз Логор је прошло неколико стотина деце која су у њему, поред редовне исхране, одржавања личне хигијене и чисте одеће (скаутске униформе), имала прилику да похађају школску наставу, као и да се обучавају у занатским радионицама⁶².

Потреба за конструктивним радом али и стваралачким изразом, која се код многих бораца јављала у тренуцима ратних затишја, огледала се у изради различитих уметнички украшених предмета. Али у погледу два описана предмета из наше Збирке, основни мотиви са којима су израђени су захвалност и љубав, што им даје посебну вредност.

На Солунском фронту, под обронцима Кајмакчалане, заузимањем Александра Ђ. Костића, лета 1918. године, била је чак приређена и изложба рукотворина бораца Дринске дивизије. У два дрвена павиљона,

⁵⁹ И ове податке је љубазно уступио др Александар С. Недок.

⁶⁰ Димитријевић Б. Зашто је пре 80 година основана Стоматолошка секција СЛД?. У: 80 година Стоматолошке секције СЛД: Зборник радова (Уредници: Димитријевић Б, Ваџић З). Београд: Српско лекарско друштво, 2013:17.

⁶¹ Милош Ђ. Поповић је основао скаутски покрет у Србији 1911. године.

⁶² Поповић М. Ђ. Мали четници: Оснивање Друштва за заштиту деце и његов програм рада. Солун: Друштво за заштиту деце (Св. 1), 1918.

саграђена за ту прилику, били су изложени предмети израђени у дуборезу – свирале, двојнице, гајде, прибор за јело, прстенови за убрусе, четке за одело, прибори за бријање... Поред њих, израђивани су и грнчарски предмети, и предмети од чаура пројектила различитих димензија. Најуспелији рад – полијелеј израђен од чаура, Костић је по затварању изложбе поставио у капелицу на врху Кајмакчалана. Већина изложених предмета дата је на поклон командантима савезничких земаља. За време трајања изложбе, испред павиљона су приређивани концерти. „Певајући нашу песму *Тамо далеко*, на висини од 1600 метара,“ забележио је Костић, „често су и певачи и слушаоци, гледајући у даљину, завршавали певање јецањем“⁶³.

Фотографија снимљена у операционој сали Прве пољске хируршке болнице II армије у Драгоманцима⁶⁴

На избледелом, пожутелом и местимично оштећеном фото-папиру димензија 13,7x8,0 сантиметара, сачуван је један тренутак хируршког збрињавања рањеника са повредом главе. Под шатором, око стола за операције налази се десет особа. Са инструментом у руци, др Михаило Петровић, санитарски пуковник и хирург-консултант Болнице, не обазујући се на фотографа, усредсређен је на велику рану пацијента који је у свесном стању, ослоњен на лактове. Асистира медицинар Светислав Барјактаровић. У позадини, у белом мантилу, са шеширом на глави стоји једна жена. Претпостављамо да је то контеса Шабан де ла Палис, добротворка Болнице, чије је залагање значајно допринело њеном оснивању⁶⁵.

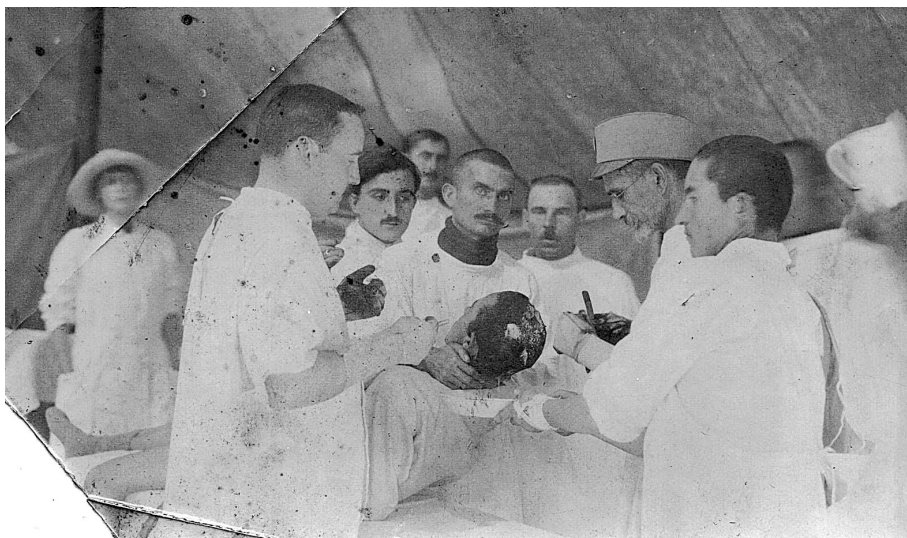
Две хиљаде тешких рањеника, од којих је деведесет три било са повредама главе, лечено је у Болници од јуна 1916. до септембра 1918. године. „Свака повреда главе без разлике, подвргнута је инцизији“, записао је др Петровић, „...и, ако се при том стекло уверење, да кост није ни мало ледирана, одустало се од даље операције. Но, знајући, да често минималне повреде на кости споља одговарају великим и замашним преломима унутрашње табле, ми смо, у сваком сумњивом случају, вршили пробну

63 Костић А. Необична изложба на Милетиној коси. У: Ведрине у олуји. Београд: Партизанска књига, 1984:138.

64 Записник о поклону фотографије не постоји али претпостављамо да је она поклон породице др Петровића. На полеђини фотографије је рукописна забелешка др Петровића: „I Хируршка пољ. Болница у Драгоманцима“, као и факсимил печата са натписом: „Official photograph Crown Copyright Reserved / Supplied by Apiel Varges Army cinem-tographer“. Датум није уписан али је свакако фотографисано између јуна 1916. и септембра 1918.

65 Димитријевић Б. У контејнеру: записи српског војног хирурга, 1916-1918. Београд: Водич за родитеље, 2004. Контеса је Болници даривала пољску покретну операциону салу, апарате за стерилизацију инструмената, рендген-апарат и динамо-машину за производњу електричне струје. Свој допринос дала је и у непосредном раду, вршећи посао инструментарке.

трепанацију...“⁶⁶. Ово је био хируршки став, резиме ратног искуства изнет у стручном раду после неколико година. Осећања докторова током година борбе са патњом и смрћу, забележена су, међутим, на другом месту – у његовом дневнику: „15. 04. 1918: За последња два дана нисам имао среће. Сва тројица које сам оперисао умрли су. Жао ми је и прва два, али нарочито последњег са преломима лобање. Био је добровољац, пешадијски поручник 13. пука, командир митраљеза. Звао се Милан Тушкан. Дошао је у сопорозном стању, па иако смо одмах приступили операцији није се могао повратити... (...) Кад тако немам среће зажалим што сам лекар, изгубим сваку наду и поуздање у себе иако сам свестан да друкче није могло бити.“⁶⁷.

Збрињавање повреде главе у Првој пољској хируршкој болници у Драгоманцима, 1917/1918 (други здесна: др Михаило Петровић; први слева: Светислав Сп. Барјактаровић, у то време медицинар; у позадини, слева: контеса Шабан де ла Палис) (Музеј науке и технике – Збирка Музеја српске медицине Српског лекарског друштва)

По завршетку рата, наредбом команданта Друге армије војводе Степе Степановића др Михаило Петровић је похваљен за рад у Болници у Драгоманцима, уз образложење: „Хирург-консултант 1. Хируршке Пољске болнице, санитет. пуковник, г. Др. Михаило Петровић неуморним својим трудом и стручном спремом као хирург армиске болнице у Драгоманцима успособио је небројено обвезника 2. Армије за поновну борбу а не много мањи број нејтежих рањеника отргао од очигледне смрти. Најочајнији

⁶⁶ Петровић М. Моја хируршка искуства у ратовима 1912 – 1918. У: Станојевић В. Историја српског војног санитета: наше ратно санитетско искуство, Београд: Штампарија „Златибор“, 1925: 627-8.

⁶⁷ Димитријевић Б. У контејнеру: записи српског војног хирурга, 1916-1918. Београд: Водич за родитеље, 2004, 67-8.

рањеници налазили су под руком Др. Петровића увек и на време сигурне помоћи и на његовом одељењу обноћ и по ваздан очинске љубави и братске неге, какве ни међу најрођенијим неби боље имали. Др. Петровић ни за време најкраћих затишја на Могленском фронту није седео мирне душе и одмах се лаћао радикалних операција многобројних просутих војника и успособљавао за издржљиве борбе и каснији њихов рад на дому. Таквим својим радом и примером Др. Петровић служио је за углед не само нашим лекарима већ и самим странцима, који су се с поштовањем обходили с њим у свакој згодној прилици, указујући на њега као узор: какав треба да буде ратни хирург у фронту“⁶⁸.

Писмо Миливоја М. Петровића др Михаилу Петровићу (1933)⁶⁹

Видели смо како је о свом раду размишљао др Петровић, а затим и каква је била оцена тог рада његових надређених. Какве су биле мисли, осећања и успомене његових пацијената? О њима сведоче три писма која се чувају у Збирци, писма оних које је, како је наведено у једном од њих, оперисала „моћна десница“ др Михаила Петровића.

„Господину Ђенералу и спаситељу нас рањеника,

Желим вам и вашим целом дому од Бога дуг живот и здравље. Ви сте се борили неуморно дан и ноћ у I Хируршкој болници у Драгоманци. Ви сте нас много из мртвих отели са вашим знањем и трудом и дан и ноћ радом не раздвајајући нас војнике од Госпoде официра. Устајали сте у свако доба ноћи кад дође рањеник. Мене сте од мртви отели, који сам рањен у лежећим ставу у главу. На мојој листи видео сам да ми је рана 5 сантиметара дужине, сантим. и по ширине, а два сантиметра дубине. Одузете су ми биле обе ноге и лева рука и био сам у несвести везан јаче од месец дана. Кад сам на очи прогледао и сазнао за себе, молио сам Вас да ме отрујете, што ће живот кад само мрдам десном руком, а Ви сте ме увек блажили, као Г. Данић и Г. Жујовић и Г. Барјактаровић. Са Вашим трудом и масажом прорадиле су ми и ноге и рука кад сам навршио 15 месеци и три дана. Ви сте мене лепо посаветовали, на које сам Вас послушао те сте ме на ново оперисали са леве стране. Од ребра увита осекли и три парчета уметнули, кожу сашили, које данас, хвала Богу и Вама

68 МНТ – Одсек историје медицине – Одељење Музеј СЛД; Документациона збирка – Фонд др Михаила Петровића: Оверена копија Наредбе команданта Друге армије војводе Степе Степановића о похваљивању др Михаила Петровића и рез. санитарског мајора др Борђа Нешића, командира Прве пољске хируршке болнице II Армије у Драгоманцима; Бр 10, од 13. 1919, Сарајево (поклон академика Радоја Чоловића).

69 МНТ – Одсек историје медицине–Одељење Музеј СЛД; Документациона збирка – Фонд др Михаила Петровића (поклон академика Радоја Чоловића). Писмо је писано на обрасцу Југословенских државних железница Списак прелаза за пртљаг и брзо-возну робу. У Пошту Београд стигло је 09. 09. 1933. године. У коверти је и фотографија Миливоја М. Петровића (поклон академика Радоја Чоловића).

Спаситељу свих нас рањеника, кад се накашљем неморам да руком држим на ону рупчину. Господине Ђенерале, био сам на комисинском прегледу 25-IV-32. год, добио сам проценат 70% неспособности. Долазио ми је Драгутин Раденковић из Ниша који је рањен у главу као и ја ал није хтео дозволити да му крпите. Сада се каје али доцкан. Ви сте нас 13 који смо били рањени у главу држали код вас све до дана кад сте кренули за Србију а нас послали у Воден, које сам био до Априла 919. год, када сам дошао кући.

Господине Ђенерале, шиљем Вам слику да видите колико сте нас од мртвих подигнули и животе продужили само за оних 19 месеца које сам био код Вас и видео у Драгоманци.

Господине Ђенерале, желео бих од Вас једну фотографију да урамим код мог крсног имена Светог Ђорђа и Његово(г) Величанства Краља Александра.

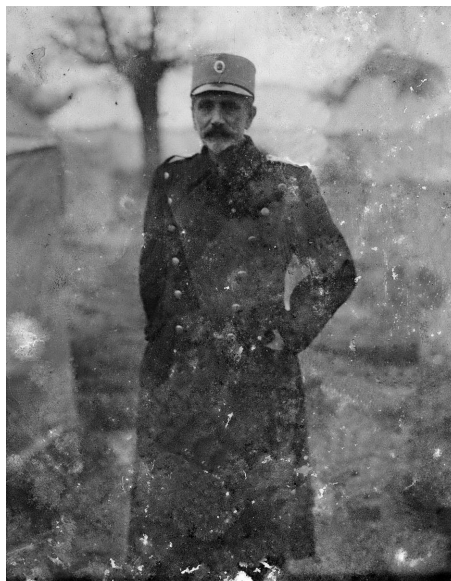
Господине Ђенерале,

Примите доброжелећи поздрав Сви у вашем Дому, желим Вам Свима дуг живот и здравље Господи Докторима и болничарима.

Миливоје М. Петровић,
в. д. скретничара на км 9+400
Краљево – Гоч, Ср. Жички (Округ) Чачански“

Миливоје М. Петровић, пацијент др Михаила Петровића у Првој пољској хируршкој болници у Драгоманцима, 1917/1918 (фотографија снимљена око 1933) (Музеј науке и технике – Збирка Музеја српске медицине СЛД)

Др Михаило Петровић (1863-1934) у Првој пољској хируршкој болници у Драгоманцима, на Солунском фронту, између 1916. и 1918 (Музеј науке и технике – Збирка Музеја српске медицине Српског лекарског друштва)

Закључак

Иако релативно малобројни, тродимензионални предмети из времена Првог светског рата, који се чувају у Музеју науке и технике, у Збирци Музеја српске медицине Српског лекарског друштва, својом сведочанственошћу, причама које „причају“ и асоцијацијама које буде, у великој мери документују стварност из које потичу и њене слике чине живим.

И после разматрања изнетих у овом раду, ова група музејских предмета, заједно са богатом архивском грађом и вредним фотографијама, представља значајне изворе за будућа истраживања.

Напомена:

Сви предмети се чувају у Музеју науке и технике, у Збирци Музеја српске медицине Српског лекарског друштва.

Фотографије: Милош Јуришић.

1. Лекарска торба санитарског официра др Војислава Субботића, између 1909. и 1914. (Музеј науке и технике – Збирка Музеја српске медицине Српског лекарског друштва)

2. Ратни плен: Кутија са хируржким инструментима Fischer Péter és Társa, између 1914. и 1918. (поклон проф. др Александра Костића) (Музеј науке и технике – Збирка Музеја српске медицине Српског лекарског друштва)

3. Фотографски апарат проф. др Александра Костића, 1915/1916 (Музеј науке и технике – Збирка Музеја српске медицине Српског лекарског друштва)

4. Војничка чутура проф. др Радмила Јовановића, између 1914. и 1918 (Музеј науке и технике – Збирка Музеја српске медицине Српског лекарског друштва)

5. Војничка чутура проф. др Владимира Станојевића, између 1914. и 1918 (Музеј науке и технике – Збирка Музеја српске медицине Српског лекарског друштва)

6. Униформа и капа добровољне болничарке, између 1914. и 1918 (Музеј науке и технике – Збирка Музеја српске медицине Српског лекарског друштва)

7. Опасач са униформе припадница Болница жена Шкотске, између 1914. и 1918 (Музеј науке и технике – Збирка Музеја српске медицине Српског лекарског друштва)

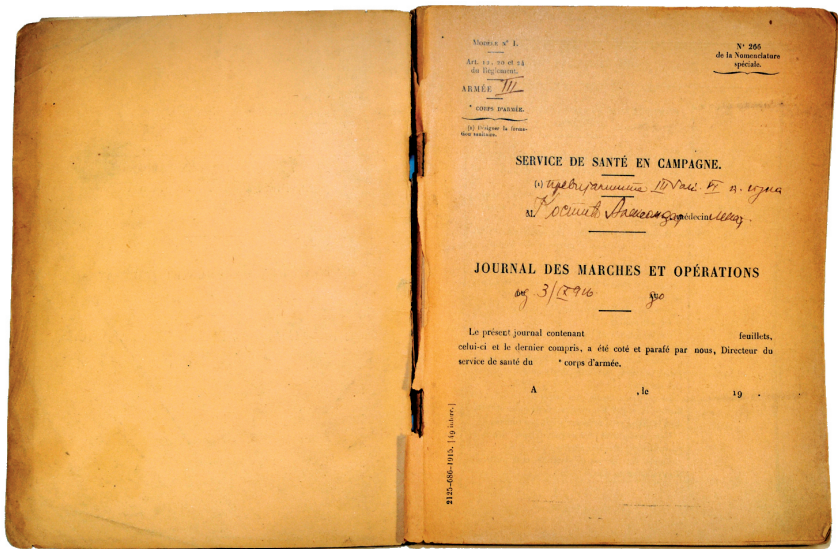
8. Део ђона од цокуле нађен приликом повлачења српске војске преко Албаније; 1915 (Музеј науке и технике – Збирка Музеја српске медицине Српског лекарског друштва)

9. Гвоздени клин са санитарских кола, сачуван након уништења санитарске опреме пред повлачење преко Албаније; Пећ, 1915 (Музеј науке и технике – Збирка Музеја српске медицине Српског лекарског друштва)

10. Цветић од свиле – један од поклона Одбора париских девојака српским офици- рима на њиховом путу у Одесу 1916 (цветић је поклоњен др Владимиру Станојевићу) (Музеј науке и технике – Збирка Музеја српске медицине Српског лекарског друштва)

DATES	HISTORIQUE DES FAITS.
232 1. 12. 16 2. 12. 16 3. 12. 16 4. 12. 16 5. 12. 16 6. 12. 16 7. 12. 16 8. 12. 16 9. 12. 16 10. 12. 16	232 Јован Рајићковић напушта 1. 12. 16 2. 12. 16 3. 12. 16 4. 12. 16 5. 12. 16 6. 12. 16 7. 12. 16 8. 12. 16 9. 12. 16 10. 12. 16 4' + m
233 1. 12. 16 2. 12. 16 3. 12. 16 4. 12. 16 5. 12. 16 6. 12. 16 7. 12. 16 8. 12. 16 9. 12. 16 10. 12. 16	233 Коронал Манујеловић напушта 1. 12. 16 2. 12. 16 3. 12. 16 4. 12. 16 5. 12. 16 6. 12. 16 7. 12. 16 8. 12. 16 9. 12. 16 10. 12. 16 - m 3' 11. 12. 16 12. 12. 16 13. 12. 16 14. 12. 16 15. 12. 16 16. 12. 16 17. 12. 16 18. 12. 16 19. 12. 16 20. 12. 16

11. Протокол рањеника Превијалишта III Баталјона VI пешадијског пука Дринске дивизије који је водио батаљонски лекар, у то време медицинар Александар Костић, 1916 (Музеј науке и технике - Збирка Музеја српске медицине Српског лекарског друштва)

12. Уметнички израђена чашица; Воден, 1918 (за успомену своме лекару, др Михаилу Н. Петровићу, израдио реконвалесцент Радомир Стојановић) (Музеј науке и технике – Збирка Музеја српске медицине Српског лекарског друштва)

13. Пехар израђен од чауре гранате; Воден – Седес, 1918 (поклон председнику Друштва за заштиту деце др Милошу Ђ. Поповићу - Успомена од малих четника питомаца Занат. Школе Арт. Радионице) (Музеј науке и технике – Збирка Музеја српске медицине Српског лекарског друштва)